

Benkő Loránd: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 29. sz.) MTA Történettudományi Intézet kiadása. Bp., 2002. 113 lap

Benkő Loránd könyve örömteli meglepetés volt, mivel jelentős mérföldköve nem csupán az ómagyar kor nyelve tanulmányozásának, személynévismerete föltárásának, hanem a magyar középkori történelem egyik homályos pontja, a honfoglalás utáni Dél-Erdély története megvilágításának is. A könyv a sorozathoz való alkalmazkodása miatt kapta általánosabb jellegű címét, ezért mindenképpen szükséges mellette az alcím megadása, amely azonban még mindig csak utal a konkrét tartalomra: a „Gyulák” személyeinek és neveinek számbavétele, egyeztetéseinek problematikája mögötti történeti-történelmi homályok eloszlatására, Erdély elnevezésének tájszemléleti kérdéseire és általában a nevek szerepére a történelmi kérdések megválaszolásában. A „per”, amit föl kellett újítani, a szegényes adatbázis következtében is kialakult nézeteltérés a történettudomány, régészet és történeti nyelvtudomány között.

A könyv bevezetése olyan névtörténetkutatási és -módszertani axiómákat tartalmaz, amelyeket minden kutatónak és fölhasználónak figyelembe kell venni. Nézzünk ezek fontosabbjai közül néhányat! „Történeti tanúságtételre felhasználás tekintetében minden tulajdonnév közös vonása, hogy a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet” (12). A névtipológia jelentőségének fölismerése már igen korán jelentkezett Benkő munkáiban (A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. In: Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1965: 69–76; A nyelvöldrajz történeti tanulságai. I. OK. XXIV, 29–48; A magyar-ság honfoglalás előtti történetéhez *Lëved* és *Etëlköz* kapcsán. MNy. LXXX: 389–419; stb.), és iskolát teremtett a névtípusok rendezése, rendszerezése területén. „A különféle tulajdonnévi kategóriák a legtöbb esetben más-más történeti problematika megoldásaira alkalmasak” (uo.), s ezzel kapcsolatban a helynevek és személynévek eltéréseinek okairól, eltérő célú fölhasználási lehetőségeiről szól részletesen. „Rendkívül tüzetes vizsgálódást igényel annak megállapítása, hogy a pusztá, képző nélkül alakult helynév személynévi előzményű-e, avagy a fejlődés iránya fordított-e, és e kategorizálás által alkalmassá válik-e a másik névkategória nevezett egyedei létének és kronológiájának bizonyítására” (13). Mindezek szó szerint belekerül(het)nek egy készülő névtani tankönyvbe kutatás- és földolgozás-módszertani tanácsokként. Ugyanakkor tömör történeti áttekintést is kapunk a téma kutatási múltjának eredményeiről, amelyek különösen a két világháború közötti időszakban voltak nagy hatással a történettudományra. Bemutatja azonban azokat a téves elméleteket is, amelyek hosszú időn keresztül hatottak a történeti névtudományra, s ezen keresztül a történelmi következtetésekre is. Legszemléletesebb példája ennek a pusztá személynév-helynév viszonya. Hosszú időn keresztül kizárólagosnak tekintették a személynév → helynév átvitelt, s elvetették ennek a fordítottját. Így valós személyeket képzeltek el a helynevekből kikövetkeztethető névada-tok alapján (*Arad, Bihar, Doboka, Hunyad* stb.)

A könyv első része a „gyula/Gyula-kérdéssel”, benne a tisztségnév/személynév problematikájával foglalkozik. Sorra veszi mindazokat az adatokat, amelyek Erdély történetének e korai sza-

kaszában fölmerülhetnek létező (vagy nem létezett) személyek neveiként. A meglehetősen sokszí-
nű följegyzések hálójából határozott vonalvezetéssel és logikus magyarázatokkal emeli ki azokat,
akiknek jelentős szerepe volt a korai Árpád-korban. Három *Gyula* közül az első a legvitatottabb,
mivel három krónikás is honfoglaló vezérnek véli, de mindegyikük azonos forrásra megy vissza.
Fölmerül tehát az eredeti följegyzés tévedésének lehetősége. Ennek ellenére I. Tóthtal és Györffy-
vel egyetértésben inkább valós személynek, „de legalábbis krónikásaink tudatában mindenképpen
jelen levő személynek” tartja Benkő is ezt a Gyulát. Megállapítja, hogy kronológiai okok miatt
nem lehetett ő Sarolt apja, aki pedig mindenképp történeti személyiség. Géza apósa a másodikként
számontartott *Gyula* lehetett, hiszen ő volt Bizáncban, ahol meg is keresztelkedett, s a *Sztefanosz*
nevet vette föl. Az arab kútfőkben előforduló és Hispániában kalandozó *Gyulával* való azonosítása
nemcsak bizonytalan, de kétséges is. Míg a harmadik *Gyula*, az István király által legyőzött erdélyi
vezér a testvére Saroltnak, vagyis Szent István nagybátyja volt.

A felsorolt személyekkel kapcsolatban merül föl először az egyedileg azonosító személyné-
vi vagy tisztségnévi, méltoságnévi szerep eldöntése. Az eddigi szakirodalomban is ellentmondásos
az állásfoglalás. Ugyanis a másodikként említettnek a neve *Sztefanosz*, az említő- vagy ragadvány-
neve pedig *Prokuj* volt. Ez természetesen nem zárja ki a *Gyula* személynévi voltát, hiszen Géza
fejedelemnek szintén *Sztefanosz*, öccsének pedig *Michael* volt a keresztségbeli neve, s rajtuk kívül
is számtalan kettős névviselet ismerünk a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben. Tehát nem va-
lószerű a *Sztefanosz gyula* vagy *Prokuj gyula* (keresztnev + tisztség) föltételezése. Ellene mond
a *gyula* tisztségnévi szóhasználatnak az a kétségtelenül bizonytalan, de esetleg elfogadható török
'fáklya' jelentésű etimológiai magyarázat, ami csak a személynévként való használatot indokolja.
Ugyanakkor lehet a szó (és a név) ismeretlen jelentésű kazár eredetű közszó is. Ezek a biztos
alapokat nélkülöző etimológiai magyarázatok nehezítik az állásfoglalást a személynévi/méltóság-
névi előzmények eldöntésének kérdésében. Már a legkorábbi följegyzés (Dzsajhani) szerint is megfe-
lelhetne mindkét funkciónak, de a körülmények (a *k.nd.* szóval együtt) egyértelműen tisztségre
utalnak. Konsztantinosz sem nevezi néven a *Γυλάς* bíróféle tisztséget viselőt. A fent említett három
Gyula nevei a legkülönbözőbb méltóságokat jelentő értelmezőkkel vannak fölruházva (*capitanus*,
dux magnus, *αρχων*, *herr* stb.), amelyek a *Gyula* személynévi használatát sugallják (de nem bizo-
nyítják). Érdekes az a föltételezés, hogy a *Prokuj* „történetírói ragadványnév”, amely csak a szláv
(szorb) nyelvet ismerő Thietmar leírásában fordul elő 'elhagyott nagybáty' jelentéssel, minthogy
István király előbb bebörtönözte, majd elűzte anyjának testvérét.

Végülis Benkő szerint a *gyula* nem erdélyi kötöttségű tisztség, hanem idegen (nem minden-
ben tisztázott) etimonú tisztségnévből magyar névadással keletkezett személynév, amely névdívat
útján bárhová eljuthatott, korai gyakorisága pedig Erdélyben bizonyítható. A három *Gyula* neveze-
tű erdélyi főúr rokoni kapcsolatainak vizsgálata – megemlézéseik idejének intervallumai alapján –
megkérdőjelezi a közvetlen (nagyapa – apa – fiú) vérségi kapcsolatot (de nem is zárja ki, hiszen
csak a korabeli átlagéletkor lehet a fogódzónk).

A könyv következő kérdése: mi volt a nevezett *Gyulák* valódi tisztsége, méltósága? Mint-
hogy e problematikával sem a történészek, sem a nyelvészek nem foglalkoztak minden rész kérdést
tisztázóan, nem állapítható meg ebben az esetben sem kétségtelenül a három *Gyula* hatalmi státu-
sza, jogköre. A fölmerülő terminológiai lehetőségek (*αρχων*, *vojvoda*, *princeps*, *comes*) egyike
sincs pontosan meghatározva, körülírva a forrásokban.

A területileg általában Erdélyhez kötődő *Gyula* nevűek északi vagy déli megtelepedésének
kérdésével foglalkozik a továbbiakban a könyv. Történeti adatok mindkét lehetőségre utalnak.
A hazai kútfők többségében és a külföldiek megerősítésével azt állapítja meg, hogy – eddigi véle-
ményekkel ellentétben – inkább Dél-Erdély lehetett a *Gyulák* szállásterülete, hiszen balkáni–bizánci
kapcsolataik is erre utalnak. Korai településtörténetünk szempontjából igen fontosak azok a fejte-
getések, amelyek *Gyula* fiainak Dunántúlra való települését taglalják. Ugyancsak településtörténeti
szempontból figyelemre méltó az a fejezete a munkának, amely a helységnevekben előforduló, meg-

különböztető szerepű „Gyula-jellegű” előtagokkal foglalkozik (*Nándor-, Vajda-, Bánffy-* stb.), amelyek későbbi alakulatok, s az írásbeliség kényszerű pontosításának termékei. Így alakulhatott ki *Gyulafehérvár* neve még akkor is, ha figyelembe vesszük első, 1274. évi előfordulását (*Alba Jvle* [genitivus]). Nyilván nem az eddig vizsgált három Gyula valamelyike volt a névadó, hanem későbbi, Kán nemzetséghez tartozó személy.

Anonymus személynévhasználatának megbízhatóságával kapcsolatban közismertek Benkő fönntartásai. Ezért természetes az a vizsgálat, amely a más forrásokból ismeretlen, de a Névtelen által Gyula fölmenőinek tekintett személyekre (*Töyötöm, Horka*) vonatkozik. Jóllehet a *Töyötöm* > *Tétény* változás nyelvtörténeti szabályosságát, sőt korabeli kettősségét is elimeri, nem fogadja el magának a személynek a létezését, legalábbis Gyula őseként való szereplését tagadja. Hasonló a véleménye P. mester *Horka* személyével kapcsolatban is. Benkő szerint ilyen magyar személynév nincs, nem volt, csupán Anonymus kikövetkeztetése, „csalafintasága” az ily nevű személy, így nem lehetett egyik Gyulának sem az őse.

Némileg más a helyzet a *Szombor* ~ *Zsombor* (*Zombor* ~ *Sombor*) nevekkal, amelyek más forrásokból is előkerülve kétségtelenül valós személyek nevei voltak az ómagyar korban. Anonymus a nyugati *Szombor* és a keleti *Zsombor* nevet hasonló hangzásuk alapján egynek tekintette (amit a későbbi történészek zöme is elfogadott), s következetesen Z- kezdettel írta. Ez kétségtelenül megtévesztő, de nem fődte el azt a valóságot, hogy Erdélyben *Szombor* nevű ekkor nem élt, így nem is lehetett tagja a Gyulák családjának. Anonymus egész leszármazási táblázatának, Erdély Töyötöm általi elfoglalása leírásának elsődleges célja az volt – Benkő szerint –, hogy a Zsombor nemzetség Almás-Kapus vidéki birtokainak ősiségét igazolja, másodsorban pedig a nyugati részen élő Szomborok tekintélyét növelje. „A Magiszternek erdélyi honfoglalásáról szőtt meséje tetszetős, valóság-hűnek ábrázolt kitalálmány, beleértve az egész eseménytörténetet éppen úgy, mint családfáját ...” (50), – de hát éppen e szép „mese” elhihetőségéhez kellett a valóság-hű vagy valósan tetsző nevek, amelyeknek megalkotása P. mester zsenialitásának érdeme, s ezt így kell elfogadnunk! Benkő többször is figyelmeztetett bennünket arra, hogy amit olvasunk, az „geszta”, s csak megfelelő kritikával fogadjuk el és értékeljük Anonymus olvasmányos történeteit meg szépen hangzó neveit. Azt eldönteni aligha lehet, hogy Magisterünk valóban hitt abban, amit leírt, de az ismertett könyv meggyőzött arról, hogy nem megtévesztésül, nem fizetségért vagy egy csoport hatalmi, gazdasági érdekében alkotta meg csodálatos munkáját Anonymus.

A kötet következő nagyobb egysége Erdély elnevezéséről szól. Maga a név „helyzetviszonyító”: az *Erdő* elnevezés helynek az „el”-ére vonatkozik, vagyis ’Erdőn túli (mögötti) terület’ lenne a pontos megfelelése. Ez természetes és elfogadott mindenki számára, csak abban van a megítélés eltérése, hogy melyik volt és hol volt az *Erdő*. Anonymus nyomán elterjedt az a nézet, hogy az Erdélyi-középhegység erdeire vonatkozott a név, s a magyarság nyugatról hatolt keresztül ezeken a hegyeken, erdőkön, s így kapta a nevét az országrész. Benkő igazolja azt a föltevést, hogy a magyarság már korábban minden bizonnyal ismerte a mai Erdély területét. Honfoglalása előtt viszont Etelközben lakott a magyarság – mint éppen ő írta le (MNY. 1984: 389–419) –, ez a Szeret-Prut folyásvidékén terült el, tehát keletről szemlélte a Kárpát-medencét, s a Keleti-Kárpátok hegysége volt számukra az „erdő”. Szellemes és ötletes, hogy ennek a szóhasználatnak, az *erdő* szó ’hegy’ jelentésének bizonyítására éppen Anonymust idézi, akinél a *silva* ’hegy’ jelentésben való előfordulása nem ritka: „*ad siluam Matra; siluam magnam, qui nunc Uertus vocatur*” stb. A *silva* tehát a *Terra Ultrasilvana*, *Terra transsilvania* stb. nevekben a Keleti-Kárpátok havasait jelenti, éppen úgy, mint ahogyan ma a *Havasalföld* a Déli-Kárpátok alatti, azokon túli területre vonatkozik.

A továbbiakban mindezt nyelvföldrajzi tényekkel támasztja alá. Bizonyítja, hogy a dél-erdélyi magyarság nem Észak-Erdélyből települt át, hiszen ott más, önálló nyelvi-nyelvjárási egységet beszélők éltek már korábban is. Annak ellenére, hogy történetileg ki volt téve ez a népcsoport a legerőteljesebb bomlási folyamatnak, megmaradt elemei máig őrzik nyelvjárási sajátosságait,

amelyek egy önálló települési körzetből való elterjedésre utalnak. Ez a földrajzi terület pedig a Maros középső, a Küküllők alsó–középső és az Aranyos alsó folyása volt, amit a régészeti leletek is bizonyítanak. Ez pedig éppen a Gyulák uralmi területe volt a Honfoglalás után. Végülis nagyjából Fehér megye volt ennek a valamikori homogén népességnek, a Gyulák népének a szállásterülete. Ezt első-sorban a víznevekkel bizonyítja: számos magyar elnevezésű vizet sorol föl (*Kopus, Ludas, Aranyos, Gyod, Woyasd, Sard* stb., stb.), s még a vitatott *Küküllő*nek is a magyar etimológiája mellett teszi le voksát. Ugyanígy bizonyító érvényűek a pusztá személynévekből alakult, a *-d* és a *-gy* képzős helynevek. Ezeknek archaikus jellege vitathatatlan, s nagy számú előfordulásuk igazolja a vidék korai, magyarok által történt betelepülését. Nagyon érdekes viszont az, hogy a törzsnevekből eredő helynevek teljesen hiányoznak egész Dél-Erdélyből. Annak ellenére, hogy ezt a névadási típust Benkő időben kiterjeszhetőnek tartja még a XI. század „egy vagy inkább nagyobb” részére is, magyarázatot az eddigi kutatások állása mellett nem adhat. Megállapítja azonban, hogy a székelyek mellett itt tapasztalható ez a névtípushiány, s ez esetleg a lakosság végig homogén egységének következménye.

Ezután foglalkozik a könyv a korabeli vezető személyek neveinek (*Fajsz, Bogát, Dzsécsa, Zoltán*) helységnevekben való előfordulásával. Új és jól indokolt megállapítása alapján egyértelmű, hogy nem valamennyi ide tartozó név a kiemelkedő személyek tulajdonságából ered, hanem az eddig kellő figyelembe nem vett névdivatra hivatkozva egyértelművé teszi, hogy más, ugyanolyan nevet viselők lehettek a névadói ezeknek a településeknek. Különösen részletesen foglalkozik a *Zoltán* elemet tartalmazó helynevekkel, amelyek esetében a családnevek gyakorisága révén is bizonyítható a székelységben e név ómagyar kori divatja. Az *Asszonynépe* (1177/1337: *Ascen nepe*) helység-név korai előfordulásával kapcsolatban ismét fontos módszertani megjegyzése: „...a határ-névanyag nemcsak azért jelentős, mert egész sor magyar helynevet állít elénk, hanem mert azt mutatja, hogy a terület magyar nyelvű névadása nemcsak a nagy, »felszíni« névkategóriákban, a településnevekben érvényesül, hanem a táj tagoltabb, természeti részeinek elnevezéseiben, a határnevekben, a népi névadás legmélyebb szintjén is jelen van. A táj ilyen jellegű névanyaggal való behálózása nem megy máról holnapra, huzamos ottlét és a területen való állandó tevékenység szükségeltetik hozzá. Nem csupán a birtokosoknak, hanem a köznépnek a magyar nyelvűségét lehet itt jó időre visszamenően egzaktan tetten érni” (71).

A kötet harmadik nagy egysége „háttérkérdésekkel”, vagyis a Gyulák története és a korai Árpád-kori magyar telepítések mögött és mellett lejátszódó társadalmi-történelmi folyamatokkal foglalkozik. Egyike ezeknek az Erdélytől délnyugatra fekvő területek, a Maros alsó folyásának, a Tisza, Temes, Bega folyók vidékeinek a történeti vizsgálata. Mivel az eredeti lakosság teljes kipusztulása már a középkorban, majd a török hódoltság idején megtörtént, a történeti nyelvtudomány, nyelvjárástörténet eszközeivel nem lehet valószínűsíthető eredményeket elérni. Marad az egyetlen megközelítési lehetőség: a történeti névtan tanúságainak fölhasználása. Először a XIV. századi krónikások említette *Belöd ~ Belyöd* nevet veszi vizsgálat alá, s azt állapítja meg, hogy viselője aligha volt történelmi személyiség, különösen nem Gyulafehérvár környékén. Hasonló eredményre jut a *Kulan* névvel kapcsolatban is. A más szerzők azonosítási próbálkozásainak cáfolata, a hangtörténeti változások bemutatása, helynevekkel való azonosítása módszertanilag is tanulságossá teszi ezeket a fejtegetéseket. *Glad* névvel kapcsolatban is fönntartásokkal indul a magyarázat, s egyértelműen Anonymus találmányának tartja a nevet. Ugyanakkor a Temes bal partján fekvő *Gilád* (régebben *Galád*) nevű település azonban föltételezi ilyen nevű személy voltát is az Árpád-korban. Elgondolkodtató ugyan *Galádmonostora* 1462-ben följegyzett adata, de más oklevelek nem támasztják alá a személy valódi létét, s – Benkő szerint – a jelölt birtokos jelzős helynévi szerkezet ellenére sem biztosan személyre vonatkozik az előtag. Ha sikerülne is találni XIII–XIV. századi valós (nyilván szláv eredetű nevet viselő) személyt, annak semmi köze nem lehetne Anonymus által kialakított nevű *Glad* vezérhez.

Kean neve is a Magisterhez kapcsolódik, nála szerepel először mint Bulgária fejedelme (*Keanus magnus*), de előfordul a későbbi krónikákban is, a Pozsonyi Krónika *Kaan, Kan, Gan* ala-

kokkal szerepelteti (ez azonban téves olvasat vagy a *Kán* nemzetségnévvel való tudatos azonosítás eredménye). E névnek a Gyulákkal való össze nem tartozásának tisztázása izgalmas fejezete a könyvnek. Az utolsó efféle vizsgálódás *Ajtony* névével kapcsolatos, aki kétségtelenül valós alakja korai történelmünknek. A bonyodalmat *Gyula* (időrendben a harmadik) alakjával való összekapcsolása jelenti. A könyv szerint a két személy együttes szerepeltetése Szent István korában (a Gel-lért-legendában) téves. A *Gyula* név gyakorisága következtében egy Kán nemzetséghez tartozó Gyuláról van szó. Végezetül megállapítja, hogy a tárgyalt személyek közül egyikről sem bizonyítható be dél-erdélyi kapcsolata, s ahogyan ezekben a vizsgálatokban is, a későbbiekben is nagyobb szerepet kell tulajdonítani a névdivatoknak, az egyes nevek megterhelésének, elterjedésének már a honfoglalástól vagy az Árpád-kortól kezdődően.

Mind a történettudomány, mind a nyelvtörténet, de leginkább a történeti onomatológia olyan módszereiben és megállapításaiban alapos, egymással összefüggő és egymást kiegészítő tanulmányorozatot kap Benkő Loránd könyvében, ami kétségtelenül nagy hatással lesz több tudományág további művelésére, a kutatás későbbi irányára és eredményeire. Nagy örömmel értesülünk arról is, hogy Benkő Loránd teljes szellemi frissességgel és lelkesedéssel dolgozik egy következő könyvén, amely a Név és történelem folytatása lesz, s a Csák-nemzetség problémáival is foglalkozik majd. A magyar tudományos élet minden történetiséggel foglalkozó művelője örömmel és érdeklődéssel várja az újabb kötetet, s mint ahogyan ezt, majd azt is haszonnal és tanulsággal forgatandja.

Hajdú Mihály